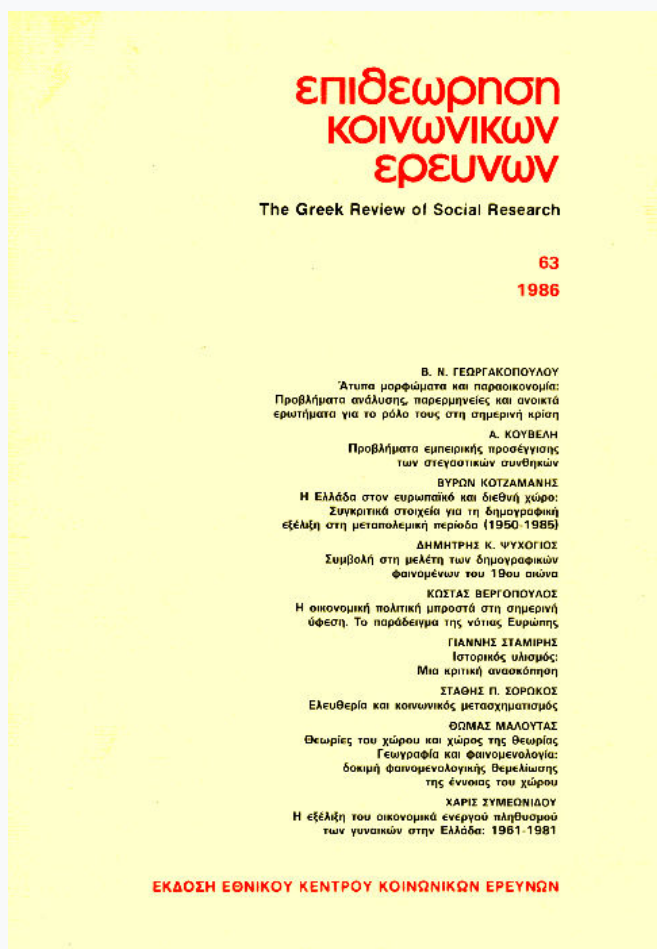

The Greek Review of Social Research

Vol 63 (1986)

63

Θεωρίες του χώρου και χώρος της θεωρίας I: γεωγραφία και φαινομενολογία: Δοκιμή φαινομενολογικής θεμελίωσης της έννοιας του χώρου

Θωμάς Μαλούτας

doi: [10.12681/grsr.766](https://doi.org/10.12681/grsr.766)

Copyright © 1986, Θωμάς Μαλούτας

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μαλούτας Θ. (1986). Θεωρίες του χώρου και χώρος της θεωρίας I: γεωγραφία και φαινομενολογία: Δοκιμή φαινομενολογικής θεμελίωσης της έννοιας του χώρου. *The Greek Review of Social Research*, 63, 280–292. <https://doi.org/10.12681/grsr.766>

Θωμάς Μαλούτας*

ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

(I)

*Γεωγραφία και φαινομενολογία: δοκιμή
φαινομενολογικής θεμελίωσης της έννοιας του χώρου*

Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί τμήμα μιας ευρύτερης εργασίας που αναφέρεται στην υπόσταση και λειτουργία της έννοιας του χώρου και της εξέλιξής της στο πλαίσιο των βασικών θεωρητικών επεξεργασιών της γεωγραφικής σκέψης.

Αρχικά δοκιμάζονται ορισμένοι δρόμοι εννοιολογικής αποσαφήνισης του χώρου. Οι δυσκολίες που προκύπτουν οδηγούν στο να τεθεί ζήτημα επάρκειας/καταλληλότητας της επιστήμης ως διαδικασίας οντολογικής θεμελίωσης εννοιών — η οποία αποτελεί προϋπόθεση για την αποσαφήνιση των εννοιολογικών εργαλείων που η ίδια χρησιμοποιεί— και, κατά συνέπεια, ζήτημα σχέσης της, στο επίπεδο αυτό, με τη φιλοσοφία. Στη συνέχεια παρουσιάζονται ορισμένες κλασικές αντιλήψεις για το χώρο καθώς και ορισμένα από τα προβλήματα στα οποία αυτές οδηγούν και τα οποία οφείλονται, κυρίως, στο γεγονός ότι ενώ οι αντιλήψεις αυτές διαμορφώθηκαν σε συνθήκες κυριαρχίας των φυσικών επιστημών, τα εννοιολογικά εργαλεία, στων οποίων τη διαμόρφωση οδήγησαν, καλούνται, στο πλαίσιο ενός έκδηλου ή υπέρποντος νατουραλισμού, να λειτουργήσουν με τον ίδιο τρόπο για τις κοινωνικές επιστήμες. Τέλος, αφού σκιαγραφείται η φαινομενολογική θεμελίωση της έννοιας του χώρου, γίνονται ορισμένες αναφορές στη δυνατότητά της να οδηγήσει σε υπερπήδηση των εντοπιζόμενων αδιεξόδων.

* * *

* Ερευνητής στο ΕΚΚΕ.

Είναι δύσκολος ο καθορισμός ενός ικανοποιητικού αφητηριακού σημείου για τη διαδικασία επιστημονικής ενασχόλησης με το χώρο. Για το σκοπό αυτό πολλές έννοιες χρειάζονται αποσαφήνιση, ενώ, επιπρόσθετα, είναι αναγκαία και μια διαδικασία αποσαφήνισης δεύτερου βαθμού, μια διαδικασία αποσαφήνισης, δηλαδή, της ίδιας της διαδικασίας αποσαφήνισης. Η αναζήτηση του σχετικού αφητηριακού σημείου παραπέμπει κατ' αρχήν στο πεδίο της επιστήμης, ώστε να τεθούν με ακρίβεια όλα τα ζητήματα που αφορούν την εννοιολογική θεμελίωση, τον τρόπο θεμελίωσης και το θεμελιώσιμο των προς χρησιμοποίηση εννοιολογικών εργαλείων. Η ένταξη όμως στο πεδίο της επιστημονικής αναζήτησης, ενώ είναι αναγκαία δεν μπορεί να θεωρηθεί και ικανή πλαίσιο για τις παραπάνω διαδικασίες, επειδή, αν μη τι άλλο, η επιστήμη δεν είναι μόνο θεμελιωτική αλλά και θεμελιώσιμη δραστηριότητα. Μπορούμε μάλιστα να αμφισβητήσουμε και εξ ολοκλήρου τη θεμελιωτική ιδιότητα της επιστήμης, υποστηρίζοντας ότι αυτή αποτελεί αποκλειστικό γνώρισμα/«πρόνομο» της φιλοσοφίας. Αν, κατά συνέπεια, επιμείνουμε στην αναζήτηση αφητηριακού σημείου ενασχόλησης με το χώρο είναι αδύνατο να μη μας απασχολήσει η φιλοσοφική θεμελίωση των βασικών ζητημάτων που τίθενται στο πλαίσιο αυτής της αναζήτησης.

Τι μπορεί να σημαίνει «ικανοποιητικό αφητηριακό σημείο για επιστημονική ενασχόληση με το χώρο»; Η συγκεκριμένη διατύπωση του ερωτήματος δεν φαίνεται να μπορεί να συμβάλει στη διατύπωση μιας συνεκτικής απάντησης. Ίσως, τότε, να μπορούν να αποτελέσουν τό ζητούμενο αφητηριακό σημείο οι επιμέρους λόγοι ενασχόλησης με το χώρο των διαφόρων επιστημονικών κλάδων. Φαίνεται, άλλωστε, απλούστερο να αναζητήσει κανείς την έννοια του χώρου αν το κάνει ως γεωμέτρης, ως ανθρωπολόγος, ως φυσικός, ως οικονομολόγος ή ως γεωγράφος. Με τον τρόπο αυτό, εξάλλου, βρισκόμαστε γρήγορα μπροστά σε μια διαμορφωμένη κατάσταση, μπροστά σε έννοιες του χώρου που περιλαμβάνονται στο ευρύτερα της επιστημονικής χρήσης χρησιμοποιούμενο λεξιλόγιο: φυσικός χώρος, κοινωνικός χώρος, οικονομικός χώρος κτλ. Ασχέτως της σημασίας —ή των σημασιών— που προσλαμβάνουν αυτοί οι χώροι ανάλογα με τη χρήση τους, η δήλωση της ύπαρξής τους και μόνο δημιουργεί σημαντικά ερωτήματα: αποτελούν οι χώροι αυτοί υποσύνολα κάποιου «συνολικού» χώρου και, αν ναι, είναι παραπληρωματικοί; Μήπως αποτελούν ασύμπτωτες κατηγορίες επειδή αναφέρονται σε ξεχωριστές όψεις της πραγματικότητας; Είναι δυνατή η επαγωγική μετάβαση από τους χώρους αυτούς στο χώρο; Είναι, τέλος, δυνατή η εννοιολογική αποσαφήνιση των επιμέρους χώρων πριν ή άσχετα από εκείνη του χώρου;

Τα νέα αυτά ερωτήματα περιπλέκουν μάλλον παρά διευκολύνουν την αναζήτηση ικανοποιητικού αφητηριακού σημείου ενασχόλησης με το χώρο. Και περιπλέκουν την κατάσταση γιατί στη βάση τους βρίσκονται διακριτά

πεδία επιστημονικής αναζήτησης με κοινό στοιχείο τη μερική προσέγγιση της πραγματικότητας, πράγμα που περιορίζει και τη συνολικότητα της ερμηνευτικής δυνατότητας των εννοιολογικών εργαλείων που περιέχουν στο πλαίσιο της μερικότητάς τους.

Η υπέρβαση αυτής της μερικότητας προϋποθέτει την ιστορική και οντολογική θεμελίωσή της, δηλαδή, σε τελική ανάλυση, τη φιλοσοφική και ιστορική θεμελίωση της επιστήμης. Έτσι, θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε ενδεχομένως στη «συνολικότητα», που ως επίπεδο αναφοράς, φαίνεται τουλάχιστον να εναρμονίζεται με την έννοια, ή έστω με την εντύπωση, στην οποία παραπέμπει ο χώρος.¹ Γεννιέται, παράλληλα, ένα νέο ερώτημα: η ενδεχόμενη αδυναμία υπέρβασης της μερικότητας που αποτελεί η επιστήμη —μερικότητα ως προς τον τρόπο του υπάρχειν: θα επανέλθουμε σ' αυτό— οδηγεί απαραίτητα στο σχετικισμό ως θεμελίωση της γνώσης, της πράξης και του είναι;

* * *

Αν δοκιμάσουμε να αρχίσουμε την αναζήτησή μας με ένα ανθρωποκεντρικό —όχι ανθρωπιστικό— ενδιαφέρον, θα πρέπει να αναδιατυπώσουμε το αντικείμενο, αλλά και τους τρόπους αναζήτησης. Οι σχέσεις χώρος/άνθρωπος, χώρος/κοινωνία γίνονται πρωταρχικές για τις αποσαφηνίσεις και θεμελιώσεις που επιδιώκουμε. Ο χώρος, στην περίπτωση αυτή, δεν μπορεί να νοηθεί «πέρα» από την κοινωνία, χωρίς κοινωνική διάσταση, με την έννοια ότι η οποιαδήποτε δραστηριότητα αντίληψης, εμπνευσης, σκέψης, περιγραφής, εννοιολογικής αποκρυστάλλωσής του είναι ανθρώπινη και, κατ' επέκταση, κοινωνική.² Εξειδικεύοντας το συλλογισμό αυτό και χρησιμοποιώντας τον όρο παραγωγή με την ευρεία έννοια ο Smith (1984) υποστηρίζει, προεκτείνοντας και τροποποιώντας βασική θέση του Lefebvre (1974),³ ότι κάθε χώρος είναι ουσιαστικά παραγόμενος χώρος.

1. Η εναρμόνιση αυτή αποτελεί ουσιαστικά ταυτολογία. Η έννοια της συνολικότητας παρουσιάζει αντίστοιχα προβλήματα αποσαφήνισης με πολλές προεκτάσεις. (Jay, 1984, Bernstein, 1983).

2. Ο όρος «ανθρώπινη» χρησιμοποιείται στην περίπτωση αυτή για να ορίσει το είδος (άνθρωπος) στο οποίο αναφέρεται η δραστηριότητα. Δεν προσδιορίζει ούτε αναφέρεται στη σχέση ατομικό/κοινωνικό (με την έννοια ανθρώπινο=ατομικό), πράγμα που δίκαια θα επέσυρε εναντίον της πρότασης στην οποία εντάσσεται την κριτική σε μια τρέχουσα και μεθοδολογικά προβληματική αντίληψη της κοινωνίας ως συνόλου των ατόμων που την αποτελούν (Bhaskar, 1979). Το σημείο αυτό είναι σημαντικό γιατί η προσπάθεια φαινομενολογικής θεμελίωσης μπορεί εύκολα να οδηγήσει σε σχετικές παρερμηνείες, όπως εκείνες που βρίσκονται στη βάση της ανάπτυξης του συνόλου σχεδόν της σχολής της συμπεριφορικής γεωγραφίας (behavioural geography). Για τη σχέση φαινομενολογίας και συμπεριφορικής γεωγραφίας, βλέπε Pickles (1985, 41-85).

3. Για μια εύστοχη εκτίμηση της προσφοράς του H. Lefebvre στην επεξεργασία της σχέσης χώρος/κοινωνία, βλέπε Soja (1985).

Η απόδοση πρωταρχικής θέσης στη σχέση χώρος/κοινωνία δεν σημαίνει αναγκαστικά, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στη συνέχεια, παράκαμψη της οντολογικής ανάλυσης του χώρου. Πολλοί σύγχρονοι γεωγράφοι αντιλαμβάνονται εντούτοις την ενασχόλησή τους με την παραπάνω σχέση ως παράκαμψη, ή και ως άσχετη, της χωρικής οντολογίας. Στους περισσότερους η αντίληψη αυτή προκύπτει έμμεσα από το γεγονός ότι δεν ασχολούνται καθόλου με το σχετικό ζήτημα, αναλύοντας τα προβλήματα του χώρου «από εκεί και πέρα»,⁴ ενώ ορισμένοι διατυπώνουν και ρητά την άποψη ότι η ενασχόληση με την οντολογία του χώρου δεν είναι απαραίτητη για την ανάλυση της σχέσης χώρος/κοινωνία.

«Το πρόβλημα της ορθής εννοιολογικής αποσαφήνισης του χώρου λύνεται μέσω της ανθρώπινης πρακτικής που έχει σχέση με αυτόν. [...] Δεν υπάρχουν φιλοσοφικές λύσεις σε φιλοσοφικά ερωτήματα που προκύπτουν αναφορικά με τη φύση του χώρου — οι απαντήσεις βρίσκονται στην ανθρώπινη πρακτική» (Harvey, 1973, 13).

Ο διαχωρισμός αυτός μεταξύ ανθρώπινης πρακτικής και φιλοσοφίας και, κατά προέκταση, μεταξύ επιστήμης, επιστημονικής μεθοδολογίας και φιλοσοφίας είναι οπωσδήποτε αμφισβητήσιμος.⁵ Όμως, από μια άποψη, αιτιολογείται αν αναλογιστούμε ότι συνήθως η ενασχόληση με τη φιλοσοφική/οντική διάσταση του χώρου σημαίνει παραπομπές στους Kant και Leibniz, συζήτηση για απόλυτο και σχετικό χώρο και, εισερχόμενη σε ένα χώρο «καθαρής» φιλοσοφίας οδηγεί, σύμφωνα με μια αγοραία αντίληψη τουλάχιστον, σε απομάκρυνση από την ανθρώπινη πρακτική. Δεν συνεπάγεται όμως ότι αυτή η αιτιολόγηση δικαιολογεί την εγκατάλειψη της οντολογικής ανάλυσης. Αντίθετα, μπορούμε να πούμε ότι θέτει και το πρόσθετο ζήτημα της διαλεύκανσης των λόγων που μοιάζουν να την οδήγησαν και να την οδηγούν σε απομάκρυνση από την ανθρώπινη πρακτική και κατ' επέκταση από τις κοινωνικές σχέσεις.

Για τον Kant η διαίσθηση είναι μια μορφή γνώσης και η καθαρή διαίσθηση («η καθαρή διαίσθηση του χώρου και του χρόνου») είναι μια αλάνθαστη πηγή γνώσης. Ο Kant κληρονόμησε το επιστημολογικό αυτό δόγμα από τον Plotinus, τον St Thomas, τον Descartes κ.ά. Αρχικά η διαίσθηση ήταν συνώνυμο της αντίληψης. Όμως, από τον Plotinus και μετά διαίσθηση και αντίληψη διαχωρίζονται. Η πρώτη θεωρείται πλέον τρόπος σκέψης του Θεού, ο οποίος γνωρίζει τα πάντα με μια ματιά, σε αντίθεση με τον άνθρωπο

4. Βλέπε, π.χ., τη μεγάλη πλειοψηφία των κειμένων που περιλαμβάνονται στο Gregory, Ury (1985), τα οποία αντιπροσωπεύουν τις πιο σύγχρονες τάσεις στη γεωγραφία σήμερα.

5. Ο Harvey είχε διατυπώσει και παλιότερα (Harvey, 1969) αντίστοιχες απόψεις όσον αφορά στο διαχωρισμό μεταξύ φιλοσοφίας και μεθοδολογίας, τις οποίες όμως αναθεώρησε στη συνέχεια. Βλέπε σχετικά Short (1985, 165-166).

νο τρόπο σκέψης που είναι μια διαδικασία σταδιακών συλλογισμών. Σε αντίθεση με τον Descartes, ο Kant υποστηρίζει ότι δεν διαθέτουμε διαγοητική διαίσθηση και, κατά συνέπεια, η διάνοιά μας μένει κενή —απλή αναλυτική δυνατότητα— αν δεν υπάρξει υλικό από τις αισθήσεις μας, με εξαίρεση τις εννοιολογικές κατηγορίες (concepts) που δομούνται στο πλαίσιο της καθαρής διαίσθησής μας του χώρου και του χρόνου. Η αισθησιακή διαίσθηση προϋποθέτει την καθαρή διαίσθηση, αφού οι αισθήσεις δεν μπορούν να λειτουργήσουν χωρίς τη διευθέτηση της αντίληψής μας σε χωρικό και χρονικό πλαίσιο. Συνεπώς, ο χώρος και ο χρόνος προηγούνται κάθε αισθησιακής διαίσθησης και οι θεωρίες του χώρου και του χρόνου ισχύουν a priori (Popper, 1974, 130-131).⁶

Με τις θέσεις αυτές ολοκληρώνεται ο διαχωρισμός υποκειμένου/αντικειμένου και, παράλληλα, χαρακτηρίζεται ο χώρος —και ο χρόνος— ως πράγμα καθ' εαυτό, ως απόλυτος χώρος. Ο Giddens θεωρεί τις απόψεις αυτές του Kant οπισθοδρόμηση σε σχέση με τον Leibniz και τον κλασικό αρχαίο κόσμο, επειδή στο πλαίσιό τους ο χώρος και ο χρόνος διαχωρίζονται από το «πράγμα» αλλά και από το είναι,⁷ γίνονται «φαινόμενα» και έρχονται έτσι σε πλήρη ρήξη με την κλασική αντίληψη ότι καθετί που είναι πραγματικό υπάρχει στο χώρο και στο χρόνο: για τον Αριστοτέλη, ό,τι δεν βρίσκεται πουθενά δεν υπάρχει. Η κριτική του Giddens στην αντίληψη του χώρου και του χρόνου ως μη συσχετιστικών υποδοχέων οδηγεί, κατά τον ίδιο, σε μια άλλη αντίληψη που εκφράζεται στη/με τη θεωρία της δόμησης (structuration theory) —όπου θεμελιακές είναι οι κατηγορίες της παρουσίας/απουσίας— η οποία βρίσκει τη θεμελίωσή της στον Heidegger και στη μετά τον Newton φυσική, ενώ έχει τις ρίζες της στον Leibniz και στον κλασικό αρχαίο κόσμο.⁸

Αφήνοντας κατά μέρος τις θεωρητικές προτάσεις του Giddens και τη θεμελίωσή τους, ας δώσουμε και το στίγμα του «σχετικού» χώρου. Ο Leibniz (1898) υποστήριζε ότι ο χώρος είναι κάτι τελείως σχετικό, μια διάταξη συνύπαρξης όπως ο χρόνος είναι μια διάταξη διαδοχών. Οι σχετικιστές μπορούν, κατά συνέπεια, να υποστηρίξουν ότι οποιεσδήποτε ιδιότητες του χώρου μπορούν λογικά να ανάγονται στις σχέσεις μεταξύ των κάθε φορά αναφερόμενων αντικειμένων (Urry, 1985, 21-22).⁹

6. Για το χώρο στον Kant, βλέπε και Körner (1955).

7. Η χρήση των εννοιών αυτών από τον Giddens γίνεται με τη σημασία που έχουν στο πλαίσιο της φαινομενολογικής προσέγγισης και αναφέρεται ειδικότερα στον Heidegger, από τις θέσεις του οποίου για το χώρο και το χρόνο ξεκινούν και οι προσπάθειές του για τη διατύπωση της θεωρίας της δόμησης (structuration theory) (Giddens, 1981 και 1984).

8. Αντίστοιχη άποψη, στο σημείο αυτό, εκφράζει και ο Feyerabend, που υποστηρίζει ότι η γενική σχετικότητα συνεπάγεται επιστροφή στις αριστοτελιανές έννοιες (1981, 179).

9. Ο Soja (1985, 103, 125) παίρνοντας θέση στη συζήτηση που παρατίθεται στο Burokevan (1981) υποστηρίζει ότι στον Kant —του οποίου το όνομα είναι συνδεδεμένο με τον απόλυτο

Μπορούμε, για να επιστρέψουμε στο ερώτημα που μας απασχολεί από την αρχή, να θεωρήσουμε ως ικανοποιητικό αφετηριακό σημείο της ενασχόλησής μας με το χώρο μια από τις παραπάνω οντολογικές αντιμετώπισεις του;

Κρίνοντας από το αποτέλεσμα δεν φαίνεται να προσεγγίζουμε σε ικανοποιητική λύση ούτε με αυτόν τον τρόπο. Ο απόλυτος χώρος ως έκδηλη ή, συνηθέστερα, υφέρπουσα αντίληψη οδήγησε στην αντιμετώπιση της χωρικότητας ως συλλογής πραγμάτων καθ' εαυτά, η οποία, με τη σειρά της, οδήγησε στην κυριαρχία του εμπειρισμού από την εποχή του Διαφωτισμού και μετά. Ο σχετικός χώρος, που υποδηλώνει την ύπαρξη του χώρου μάλλον ως ιδέας παρά ως πράγματος, οδήγησε στη συρρίκνωση της χωρικότητας σε νοητικό κατασκεύασμα, σε τρόπο σκέψης, σε «ιδεατική» (ideational) διαδικασία, όπου η εικόνα έχει επιστημολογική προτεραιότητα έναντι της απτής πραγματικότητας ή της γενεσιουργού διαδικασίας (Soja, 1985, 100-102).

Προκύπτει βέβαια το ερώτημα κατά πόσο μια τοποθέτηση οντολογικού χαρακτήρα είναι δυνατόν να κρίνεται με βάση τη λειτουργικότητα των εννοιολογικών εργαλείων που διαμορφώνονται στο πλαίσιο της.

* * *

Πρέπει να έχει αρχίσει να γίνεται φανερό ότι τα αδιέξοδα στα οποία οδηγούμαστε μέχρι στιγμής σχετίζονται άμεσα με τον τρόπο που εξακολουθούμε να θέτουμε το πρόβλημα: ενασχόληση με το χώρο, ο χώρος ως αντικείμενο, ο χώρος ως πράγμα καθ' εαυτό. Η άδηλη, αλλά συνυφασμένη με την τοποθέτηση του προβλήματος, διχοτόμηση υποκειμένου/αντικειμένου οδηγεί στο αδιέξοδο της πραγματικής αδυναμίας θεμελίωσης από το υποκείμενο της οντότητας του αντικειμένου χωρίς το υποκείμενο: στην αδυναμία θεμελίωσης από τον άνθρωπο της οντότητας του κόσμου χωρίς τον άνθρωπο.¹⁰ Η θέση αυτή δεν είναι δηλωτική μιας ανθρωπιστικής/ιδεαλιστικής τοποθέτησης, αλλά της προσπάθειας που θα καταβληθεί για την όσο το δυνατόν πληρέστερη

χώρο— ανήκει στην πραγματικότητα η πατρότητα του σχετικού χώρου. Για τον Kant «ο χώρος και ο χρόνος ήταν υποκειμενικές μορφές αντίληψης, ανυπόστατα και υπερβατικά σχήματα. Στο πλαίσιο ιδιόμορφου συνδυασμού θεωριών του Newton και του Leibniz, ο Kant αντιμετώπιζε το χώρο και το χρόνο ως τρόπο σκέψης και όχι καθ' εαυτά ως κάτι αντικειμενικό και πραγματικό».

10. «...Στο βαθμό που η πραγματικότητα έχει χαρακτήρα πράγματος ανεξαρτήτου της συνείδησης, πράγματος καθ' εαυτό, το θέμα της έννοιας της πραγματικότητας συνδέεται αναγκαστικά με το ζήτημα του κατά πόσον η πραγματικότητα μπορεί να είναι ανεξάρτητη της συνείδησης και επίσης κατά πόσον η συνείδηση έχει τη δυνατότητα υπέρβασης του εαυτού της και γνώσης της πραγματικότητας όπως είναι καθ' εαυτή» (Kockelmans, 1969, 8). Αναφέρεται και από τον Pickles (1985, 36).

αποσαφήνιση της έννοιας του χώρου στο πλαίσιο μιας ικανοποιητικά θεμελιωμένης επιστημονικής σκέψης.

Κατά συνέπεια, το αρχικό ερώτημα διαμορφώνεται ως εξής: ποια είναι η έννοια του χώρου στο πλαίσιο μιας ικανοποιητικά θεμελιωμένης επιστημονικής σκέψης και ποια η σχέση της έννοιας αυτής με την οντική του υπόστασης; Είναι φανερό ότι τα δύο σκέλη δεν είναι ταυτόσημα, αφού το πρώτο περιέχει τη δυνατότητα πολλαπλών καθορισμών, πράγμα που προκύπτει και από όσα θα αναφέρουμε στη συνέχεια για τη μερικότητα της επιστήμης.

Ο εντοπισμός της σχέσης που αναφέρεται στο ερώτημα προϋποθέτει, με τη σειρά του, την αποσαφήνιση της έννοιας της ικανοποιητικής θεμελίωσης της επιστημονικής σκέψης.

Αναφερθήκαμε προηγουμένως στη μερικότητα της επιστημονικής σκέψης που προκύπτει από τη φαινομενολογική προσέγγιση της επιστήμης. Αν, αντίθετα, ξεκινήσουμε, από τις σχετικές προσεγγίσεις στις οποίες παραπέμπουν οι παραδόσεις του ορθολογισμού, του εμπειρισμού και του ιδεαλισμού, οδηγούμαστε, από διαφορετικούς κάθε φορά δρόμους, στην αντιμετώπιση της επιστήμης ως διαδικασίας σταδιακής αποκάλυψης της αλήθειας, μιας αλήθειας που υπάρχει έξω από τον άνθρωπο και την κοινωνία και η οποία μπορεί να αποκαλύπτεται με συστηματική διερεύνηση που να θεμελιώνεται σε μια ορθή μεθοδολογία με γνώμονα την πειραματική απόδειξη ή τα λογικά υποκατάστατά της, δημιουργώντας έδαφος για την ανάπτυξη λογικών επαγωγών και αναγωγών.

«...Όπως και η ίδια η επιστήμη πρέπει να αντιλαμβάνεται, δεν φέρνει στην επιφάνεια ένα σύστημα απόλυτων αληθειών, αλλά μάλλον αναγκάζεται να διαφοροποιεί ξανά και ξανά τις “αλήθειες” της. Παρ’ όλα αυτά, ακολουθεί την ιδέα της απόλυτης και επιστημονικά γνήσιας αλήθειας και συμβιβάζεται με έναν άπειρο ορίζοντα προσεγγίσεων που τείνουν προς αυτήν την ιδέα» (Husserl, 1930, 12).¹¹

Στό πλαίσιο αυτό η επιστήμη χάνει —ή μάλλον δεν αποκτά— τη δυνατότητα κριτικής θεμελίωσης της οντότητάς της και «ιμπεριαλιστικά» εκδιώκει όλους τους άλλους τρόπους του ανθρώπινου είναι από το πεδίο της αλήθειας. Η αντίληψη της επιστήμης ως υποστασιοποίησης της σταδιακής αποκάλυψης της αλήθειας προκλήθηκε από τη ραγδαία ανάπτυξη των φυσικών επιστημών¹² και τις εφαρμογές που αυτή η ανάπτυξη επέτρεψε, συμβάλλον-

11. Αναφέρεται και από τον Pickles (1985, 106).

12. «Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, το αντικείμενο-πόλος της γνώσης μας είναι ένας αντικειμενικά υπάρχων και απόλυτα εξηγήσιμος κόσμος, ο οποίος μπορεί να εκφραστεί με ακριβείς, αντικειμενικούς νόμους. Αυτός ο «αντικειμενικός» κόσμος υπάρχει πλήρως καθ’ εαυτόν και χαρακτηρίζεται από έναν ορθολογισμό ο οποίος μπορεί να γίνει απόλυτα κατανοητός» (Kockelmans, 1967, 28). Πάνω σ’ αυτή τη βάση αναπτύχθηκαν οι φυσικές επιστήμες (Pickles, 1985, 92).

τας στη δημιουργία εντυπωσιακών αλλαγών στο επίπεδο της ανθρώπινης κατάστασης. Όμως, η πρακτική αποτελεσματικότητα των φυσικών επιστημών δεν οδήγησε μόνο στη δική τους αναγωγή σε προνομιακό, ή μάλλον αποκλειστικό μέσο προσέγγισης της αλήθειας. Οι πολύ λιγότερο ανεπτυγμένες κοινωνικές επιστήμες βαπτίστηκαν και εκείνες στην κολυμπήθρα του Σιλωάμ της πρακτικής αποτελεσματικότητας, έστω και αν η δική τους αποτελεσματικότητα ήταν πολύ λιγότερο εντυπωσιακή. Το γεγονός αυτό συνοδεύτηκε, βέβαια, από όλες τις συνέπειες που μπορούσε να έχει για την κατοπινή ανάπτυξή τους η εδραίωση του νατουραλισμού και των παρεπομένων του στην οποία οδηγούσε η σχέση τους —σχέση υποταγής— με τις φυσικές επιστήμες.

Η φαινομενολογική αντίληψη για την επιστήμη θέτει σε αμφισβήτηση αυτήν ακριβώς την ιδιότητα της δεύτερης ως αποκλειστικής οδού προσέγγισης της αλήθειας.

«Αντί να αντιτίθεται στην επιστήμη, η φαινομενολογία αντιτίθεται στον ισχυρισμό ότι η επιστήμη είναι η προνομιακή μορφή γνώσης και στην αντίστοιχη δικτατορία της επιστημονικής σκέψης πάνω στις άλλες μορφές του σκέπτεσθαι» (Relph, 1970, 175).

Η οντολογία της επιστήμης που προκύπτει έτσι συνίσταται κυρίως στην αντιμετώπισή της ως τρόπου του υπάρχουν — ενός μεταξύ άλλων. Ως τέτοια, η επιστήμη δεν έχει κάποιες προνομιακές σχέσεις με την «αντικειμενική αλήθεια», στο δρόμο για την οποία υποτίθεται ότι αναπτύσσεται. Αυτό δεν σημαίνει ότι η φαινομενολογία αρνείται την επιστήμη. Θέτει, όμως, τους όρους —οντικούς, ιστορικούς, κοινωνικούς— για την εξάσκησή της. Δεν αρνείται την αντικειμενοποίηση αλλά τον αντικειμενισμό. Δεν αρνείται τη θετική επιστήμη αλλά το θετικισμό. Δεν αρνείται την εμπειρική επιστήμη αλλά τον εμπειρισμό.

Η επιστήμη είναι οντικά και ιστορικά παράγωγο ενός άλλου —πρωταρχικού— τρόπου του υπάρχουν: του απλού «υπάρχειν εκεί» (του Dasein κατά τον Heidegger). Η επιστήμη είναι μεταγενέστερη —με κάθε δυνατή έννοια— αυτής της απλής παρουσίας. Αποτελεί τη θεωρητικοποίηση της αντιμετώπισης των στοιχείων του περιγύρου για παραγωγικό/χρηστικό σκοπό. Η επιστημονική θεωρία σχετίζεται συνεπώς με τη χρηστική λειτουργία του αντικειμένου της και τις άμεσες προεκτάσεις της: δεν αποτελεί οντολογία, η οποία είναι αποκλειστική λειτουργία της φιλοσοφίας. Η ιστορικοκοινωνική εξέλιξη επιφύλαξε συχνά στην επιστήμη το ρόλο του υποκατάστατου της φιλοσοφίας, μιας γνωσιολογικά κυρίαρχης δηλαδή θέσης, χάρη στην οποία η θεωρητικοποίηση των χρηστικών ιδιοτήτων των αντικειμένων της μετουσιώνεται σε οντολογία (χαρακτηριστικότερη, από την άποψη αυτή, η εποχή κυριαρχίας του θετικισμού).

Η μερικότητα της επιστήμης αναφέρεται συνεπώς στο γεγονός ότι αυτή δεν αποτελεί την αποκλειστική προσέγγιση του «κόσμου της ζωής» (Lebenswelt), είναι ένας από τους τρόπους προσέγγισης και, το σημαντικότερο, δεν αποτελεί την αρχική μήτρα του συνόλου των τρόπων ύπαρξης. Η αρχική αυτή μήτρα —της οποίας ο αρχικός χαρακτήρας δεν περιορίζεται στη χρονική/ιστορική διάσταση, πράγμα που θα είχε ως αποτέλεσμα να οδηγηθούμε σε ιστορισμό— αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της φαινομενολογικής θεμελίωσης της επιστήμης. Όλοι οι τρόποι του υπάρχουν αναπτύσσονται πάνω σ' αυτήν την αρχική μήτρα και, κατά συνέπεια, η οντολογική θεμελίωσή τους δεν μπορεί να την αγνοεί.

Η έννοια του χώρου, κάθε έννοια του χώρου, συνδέεται λοιπόν με αυτήν τη μήτρα στην οποία πρέπει να είναι εγγεγραμμένη και η αρχική πρόσληψή του. Από εκεί και πέρα είναι φανερό ότι μπορούν να υπάρξουν —και υπάρχουν— διαφοροποιημένοι εννοιολογικοί προσδιορισμοί του χώρου, επιστημονικοί και μη, για τους οποίους το φαινομενολογικά σημαντικό είναι η αποσαφήνιση της σχέσης τους με την αρχική μήτρα —ο τρόπος που θεμελιώνονται σ' αυτήν— καθώς και, κυρίως για τους επιστημονικούς, η διαπίστωση της καταλληλότητας/αποτελεσματικότητάς τους για το πλαίσιο μέσα στο οποίο καλούνται να λειτουργήσουν.

* * *

Η φαινομενολογία, με την οποία δεν είναι συνήθως ιδιαίτερα εξοικειωμένοι όσοι ασχολούνται με το χώρο, δεν είναι συγκεκριμένο αντικείμενο, αποτελεί μέθοδο και έχει διπλή ιδιότητα: ως ειδική περιγραφική φαινομενολογία¹³ προσπαθεί να θεμελιώσει το πεδίο των βασικών δομών, να κάνει κατανοητά και διαφανή τα a priori εννοιολογικά πλαίσια και εργαλεία. Αποτελεί «προλεγόμενα» της αντίστοιχης εμπειρικής επιστήμης (Lyotard, 1985, 12) και, αποκτώντας κατά περίπτωση αντικείμενο, ορθά αντιμετωπίζεται ως επιστήμη (Kockelmans, 1973, 235). Ως υπερβατική φαινομενολογία, από την άλλη πλευρά, προσπαθεί να θεμελιώσει το «είναι» στην προθεσιακότητα (intentionality) του «καθαρού εγώ» και κατ' επέκταση τη δυνατότητα επιστημονικής σκέψης ως μέρος αυτού του είναι.

Η υπερβατική φαινομενολογία υπήρξε και το βασικό αντικείμενο της κριτικής της φαινομενολογίας, η οποία προέβαλε ιδιαίτερα το γεγονός της αδυναμίας της τελευταίας να θεμελιώσει την προθεσιακότητα ως αρχική μορφή συνείδησης. Ανεξάρτητα από τη συζήτηση αυτή, στην οποία δεν είναι δυ-

13. Για την επεξήγηση της σχετικής ορολογίας, βλέπε Lyotard (1985).

νατόν να εμπλακούμε¹⁴ —νά τονίσουμε μόνο ότι όπως και ο ρεαλισμός, ο οποίος στη σύγχρονη μορφή του έχουμε τη γνώμη ότι δεν είναι πρακτικά ασυμβίβαστος με τη φαινομενολογία,¹⁵ καθώς και κάθε φιλοσοφικό ρεύμα δεν είναι, και δεν θα μπορούσε να είναι απαλλαγμένη από το υπερβατικό στοιχείο χωρίς να αυτοαναιρείται— μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η φαινομενολογία, ως μέθοδος, έχει, στο βαθμό που χρησιμοποιείται σύμφωνα με τις «προδιαγραφές» της, μεγάλες δυνατότητες προσφοράς στις κοινωνικές επιστήμες. Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, ότι επανεμφανίζεται στο χώρο ορισμένων επιστημών που, όπως η γεωγραφία, βρίσκονται σε οργανισμό θεωρητικών και μεθοδολογικών επεξεργασιών. Αν μάλιστα αναλογιστούμε και τα βασικά ζητήματα που αποτελούν αντικείμενο τέτοιων επεξεργασιών στο χώρο της σύγχρονης γεωγραφίας, και ιδιαίτερα την εξέχουσα θέση που κατέχει μεταξύ τους η διερεύνηση της σχέσης φορέας/δομή για την ανάπτυξη ερμηνευτικών σχημάτων, δεν μοιάζει καθόλου ανεξήγητη η επανεμφάνιση της φαινομενολογίας στο βαθμό που, όπως λέει και ο Lyotard:

«Ο πλούτος της φαινομενολογίας, η «θετική της πλευρά», είναι η προσπάθειά της να ξαναβρει τον άνθρωπο αυτόν καθ' εαυτόν, κάτω από τα αντικειμενικά σχήματα, που μ' αυτά η ανθρωπολογική επιστήμη αναγκαστικά τον επικαλύπτει — και φυσικό είναι η συζήτηση με τη φαινομενολογία να στηρίζεται πάνω σ' αυτή τη βάση» (1985, 102-103).

* * *

Ο γεωγραφικός χώρος, ως εννοιολογικό εργαλείο των κοινωνικών επιστημών, πρέπει να υποστεί τη διαδικασία οντολογικής θεμελίωσής του στην αρχική μήτρα, ώστε να μην αποτελεί πλέον έννοια συγκεχυμένη και εμποτισμένη με τα χαρακτηριστικά του προφανούς/δεδομένου. Η θεμελίωση αυτή δεν μπορεί να είναι παρά μόνο οντολογική. Δεν μπορεί να υπάρξει ιστορική, κοινωνιολογική, γεωγραφική κτλ., πλήρης θεμελίωση του σχετικού εννοιολογικού εργαλείου. Το αντίθετο θα σήμαινε ότι η επιστήμη από θεμελιώσιμη δια-

14. Το ζήτημα στην περίπτωση αυτή είναι κατά πόσον ο περιορισμός της εμβέλειας της φαινομενολογίας με την αφαίρεση του υπερβατικού της στοιχείου, που προκρίνουν πολλοί γεωγράφοι (ιδιαίτερα της συμπεριφορικής σχολής), της προσφέρει τελικά υπηρεσία διαμορφώνοντάς την σε άρτια συγκροτημένη επιστημολογική κριτική ή, όπως υποστηρίζει ο Pickles (1985) και άλλοι, της αφαιρεί το ουσιαστικότερο στοιχείο συγκρότησής της.

15. Ρεαλισμός και φαινομενολογία ξεκινούν από τελείως διαφορετικά άφωτηριακά σημεία, αλλά μπορούν να συνδυαστούν παραγωγικά οι παράλληλες προσπάθειές τους να ξεπεραστούν τα μονοσήμαντα «διλήμματα» όσον αφορά τις σχέσεις άτομο/κοινωνία, υποκειμενικό/αντικειμενικό, φορέας/δομή. Για τις σύγχρονες τάσεις ανάπτυξης σχετικών επεξεργασιών από την πλευρά του ρεαλισμού, βλέπε Bhaskar (1978, 1979) και Sayer (1984).

δικασία μεταβάλλεται σε θεμελιωτική και, τελικά, μπορεί και να αυτοθεμελιωθεί.

«Η λογική, η ιστορία και η κοινωνιολογία της επιστήμης φωτίζουν τα ζητήματα, αλλά δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι τα θεμελιώνουν. Σε όλες αυτές τις επιστήμες εκείνο που βρίσκεται στο επίκεντρο προϋποτίθεται στη συζήτησή τους» (Heidegger, 1927, 356-357).

«...Οι ιστορικοί λόγοι μπορούν να παράγουν μόνο ιστορικές ερμηνείες. Αυτό σημαίνει ότι η γέννηση και η ιστορία μιας ιδέας δεν εξηγεί πλήρως το νόημα της ιδέας καθ' εαυτήν» (Pickles, 1985, 104).

Το προφανές/δεδομένο της έννοιας του χώρου προέρχεται από τις απεικονίσεις στις οποίες παραπέμπει ο γεωμετρικός χώρος, η καρτεσιανή «καθαρή πρόεκταση» (*res extensa*) που προβάλλει ως αυτονόητη και, συνεπώς, ως μόνη αυθεντική σημασία του χώρου. Πρόκειται για έννοια που αναπτύχθηκε κατά τη διαδικασία διερεύνησης και ανάλυσης του φυσικού κόσμου και της οποίας η κυριαρχία διαμορφώθηκε παράλληλα με την ιστορική διαμόρφωση της κυριαρχίας των φυσικών επιστημών.

Το νέο ερώτημα που τίθεται στο σημείο αυτό είναι κατά πόσον η γεωμετρική αντίληψη του χώρου μπορεί να αποτελέσει τη βάση θεμελίωσής του ως εννοιολογικού εργαλείου για τις κοινωνικές επιστήμες, πράγμα που σημαίνει, ουσιαστικά, κατά πόσον είναι ενδεδειγμένη ως βάση θεμελίωσης της ανθρώπινης χωρικότητας.

«Όποια υπάρχουσα θεωρία για τον γεωμετρικό χώρο και να πάρουμε, την ευκλείδεια, του Lobatchevsky, του Riemann, των Minkowski - Einstein, ή τη ν-διάστατη έννοια του G. Cantor, δεν μπορούμε να τη χρησιμοποιήσουμε για τον εντοπισμό των κοινωνικοπολιτισμικών φαινομένων και των μεταξύ τους σχέσεων» (Sorokin, 1962, 359).¹⁶

«Ο κόσμος του Newton, που αποτελείται από χώρο, χρόνο, δύναμη και μάζα, είναι ιδιαίτερα παραγωγικός για τη μηχανική αλλά, όπως λέγεται ότι παρατηρούσε ο Pascal, είναι ένας τρομακτικός κόσμος για να ζει κανείς μέσα σ' αυτόν» (Pickles, 1985, 144).

Η προσέγγιση της ανθρώπινης χωρικότητας προϋποθέτει λοιπόν την απόρριψη του γεωμετρικού χώρου ως μόνης αυθεντικής σημασίας του χώρου.¹⁷ Η απόρριψη του γεωμετρικού χώρου δεν θα πρέπει να εκληφθεί, παρ' όλα αυτά, ως ολοκληρωτική διαγραφή των συστατικών του στοιχείων (απόσταση, διεύθυνση κτλ.) —χωρίς τα οποία θα προέκυπταν ανυπέρβλητες

16. Αναφέρεται και από τον Pickles (1985, 154).

17. Ο Giddens (1981, 30-31) λέγοντας ότι η θεωρία της δόμησης θεμελιώνεται στον Heidegger και στην μετά τον Newton φυσική, υπονοεί αναγκαστικά ότι η νεότερη φυσική μπορεί να προσφέρει μια έννοια του χώρου κατάλληλη για τη σχετική θεωρία. Τίθεται, όμως, το ερώ-

δυσκολίες για την επεξεργασία και της ανθρώπινης χωρικότητας— αλλά, αντίθετα, ως άρνηση της ιδιότητας του γεωμετρικού χώρου να αποτελεί προνομιακό/αποκλειστικό πλαίσιο συγκρότησης της ανθρώπινης χωρικότητας και, άρα, της πρωταρχικότητάς του ως προς αυτήν.

Η γεωμετρική έννοια του χώρου αποτελεί παράγωγο των επιστημονικών επεξεργασιών «χωρικών» ζητημάτων. Στο πλαίσιο αυτό, η ενασχόληση με τις χρηστικές ιδιότητες των σχετικών αντικειμένων οδήγησε, όπως είπαμε και προηγουμένως, στο να υποκαταστήσουν αυτές την οντική υπόσταση των αντικειμένων και, συνακόλουθα, να μεταβληθεί ο γεωμετρικός χώρος από εννοιολογικό εργαλείο σε αυθεντική έννοια, σε ουσία του χώρου. Η φαινομενολογική κριτική, στο σημείο αυτό, δεν αρνείται το γεωμετρικό χώρο ως εννοιολογικό εργαλείο, αλλά το ανυπόστατο της αναγωγής του σε αυθεντική ερμηνεία του χωρικού φαινομένου. Επιμένει στον δευτερογενή χαρακτήρα ενός τέτοιου ορισμού και στην πρωταρχικότητα της ανθρώπινης χωρικής εμπειρίας, της ανθρώπινης χωρικότητας με τη μορφή της πρόσληψης συγκεκριμένων τόπων.

Σκιαγραφήσαμε τη φαινομενολογική κριτική στην τρέχουσα έννοια του χώρου, η οποία οδηγεί στην ιεράρχηση μεταξύ ανθρώπινης χωρικότητας—τόπου— και χώρου, επιφυλάσσοντας στην πρώτη, σε αντίθεση με την κοινή αντίληψη, την οντική πρωτοκαθεδρία.

Οι συνέπειες της φιλοσοφικής αυτής θεμελίωσης της έννοιας του χώρου για την εξάσκηση της επιστήμης της γεωγραφίας αποτελούν ευρύτατο ζήτημα που, σε μεγάλο βαθμό, δεν έχει ακόμη αρχίσει να ανακινείται. Με την έννοια αυτή, όσα διατυπώθηκαν μέχρι εδώ δεν αποτελούν κανενός είδους πανάκεια για τη λύση των θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων της γεωγραφικής μεθοδολογίας και έρευνας. Η φαινομενολογική θεμελίωση αποτελεί μια αρχική, φιλοσοφική συγκρότηση της έννοιας του χώρου, το αφετηριακό σημείο που ζητούσαμε για τη δημιουργία ικανοποιητικού πλαισίου αποσαφήνισης των χρησιμοποιούμενων εννοιολογικών εργαλείων, η οποία θα πρέπει να παράσχει και κάποιες νέες δυνατότητες αλλά και δεσμεύσεις, για την κατασκευή θεωρητικών προτάσεων και τη διεξαγωγή συγκεκριμένων ερευνών στον συγκεκριμένο επιστημονικό χώρο.

τημα κατά πόσον από μια, οποιαδήποτε, θεωρία της φυσικής—που σημαίνει θεωρία για τη φυσική— μπορεί να προκύψει έννοια του χώρου κατάλληλη για τις κοινωνικές επιστήμες ή αν, αντίθετα, ο γεωμετρικός χώρος, και κάθε φυσικός χώρος, απορριπτόμενος ως οντική βάση συγκρότησης της ανθρώπινης χωρικότητας θα πρέπει να απορριφθεί ολοκληρωτικά και ως εννοιολογική (conceptual) βάση συγκρότησής της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bhaskar R., 1978, *A realist theory of science*, Sussex, Harvester.
- 1979, *The possibility of naturalism*, Sussex, Harvester.
- Bernstein R.J., 1983, *Beyond objectivism and relativism*, Οξφόρδη, Blackwell.
- Burokev J. V., 1981, *Space and incongruence: the origins of Kant's idealism*, Βοστώνη και Λονδίνο, Dordrecht.
- Feyerabend P. K., 1981, *Realism, rationalism and scientific method*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press.
- Giddens A., 1981, *A contemporary critique of historical materialism*, Λονδίνο, Macmillan.
- 1984, *The constitution of society*, Καίμπριτζ, Polity.
- Gregory D., Urry, J. (eds), 1985, *Social relations and spatial structures*, Λονδίνο, Macmillan.
- Harvey D., 1969, *Explanation in geography*, Λονδίνο, Ed. Arnold.
- 1973, *Social justice and the city*, Λονδίνο, Ed. Arnold.
- Heidegger M., 1927, *Being and time*, Νέα Υόρκη, Harper and Row, 1962.
- Husserl E., 1930, *Cartesian meditations. An introduction to phenomenology*, The Hague, Nijhoff, 1973.
- Jay, M., 1984, *Marxism and totality*, Καίμπριτζ, Polity.
- Kockelmans, J. J., 1969, *The world in science and philosophy*, Milwaukee, The Bruce Publishing Co.
- 1973, «Theoretical problems in phenomenological psychology», στο Natanson M., *Phenomenology and the social sciences*, Evanston, Northern University Press.
- Körner S., 1955, *Kant*, Harmondsworth, Pelican.
- Lefebvre H., 1974, *La production de l'espace*, Παρίσι, Anthropos.
- Leibniz G. W., 1898, *The monadology and other philosophical writings*, Οξφόρδη.
- Lyotard J. F., 1954, *Φαινομενολογία*, Αθήνα, Χατζηνικολή, 1985.
- Pickles J., 1985, *Phenomenology, science and geography*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press.
- Popper K. R., 1974, *Objective knowledge*, Οξφόρδη, Clarendon Press.
- Relph E. C., 1970, «An inquiry into the relations between phenomenology and geography», *The Canadian Geographer*, 14 (3), 193-201.
- Short J. R., 1985, «Human geography and marxism», στο Baranski Z. G., Short J. R. (eds), *Developing contemporary marxism*, Λονδίνο, Macmillan, 165-195.
- 1985, *Developing contemporary marxism*, Λονδίνο, Macmillan, 165-195.
- Smith N., 1984, *Uneven development*, Oxford, Blackwell.
- Soja E. W., 1985, «The spatiality of social life», in Gregory, D., Urry, J., *Social relations and spatial structures*, Λονδίνο, Macmillan, 90-127.
- Sorokin P. A., 1962, *The structure of sociocultural space. Society, culture and personality*, Νέα Υόρκη, Cooper Square Publ.
- Urry J., 1985, «Social relations, space and time», στο Gregory D., Urry J. (eds), *Social relations and spatial structures*, Λονδίνο, Macmillan, 20-48.